

Сарбаш Катерина – аспірантка кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова

УДК 323.2:316(477)

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ В ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ГІБРИДНОГО РЕЖИМУ

У статті з'ясовані політико-культурні засади гібридного режиму. Ґрунтовно вивчена стратегія дослідження політичної культури Г. Алмонда та С. Верби. На основі емпіричних даних щодо базових політичних орієнтацій населення України встановлена відповідність умов аналізу вітчизняної політичної культури й інструментарію дослідження, запропонованого класиками концепції політичної культури.

Ключові слова: політична культура, типологія політичних культур, політична орієнтація, перехідне суспільство, гібридний політичний режим.

ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ КОНЦЕПЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ИССЛЕДОВАНИИ УКРАИНСКОГО ГИБРИДНОГО РЕЖИМА

В статье определены политико-культурные основания гибридного режима. Тщательно изучена стратегия исследования политической культуры Г. Алмонда и С. Вербы. Опираясь на эмпирические данные относительно базовых политических ориентаций населения Украины установлено соответствие условий анализа отечественной политической культуры и инструментария исследования, который предложен классиками концепции политической культуры.

Ключевые слова: политическая культура, типология политических культур, политическая ориентация, переходное общество, гибридный политический режим.

POLITICAL CULTURE CONCEPTIONS HEURISTIC POTENTIAL AT ANALYSING UKRAINIAN HYBRID REGIME

The article defines the political-cultural base of the hybrid regime. The strategy of research of G. Almond's and S. Verba's political culture is carefully studied. Based on empirical data regarding the basic political orientations of the population of Ukraine, the conformity of conditions of the analysis of the domestic political culture and research instruments, which have been proposed by the classics of the political culture concept, is established.

Key words: political culture, typology of political cultures, political attitude, transitional society, hybrid political regime.

За більш як півстолітній період розвитку політико-культурного підходу його автори (Г. Алмонд, Е. Баталов, Х. Бір, К. фон Бойме, С. Вайт, С. Верба, М. Даглас, Д. Дівайн, Д. Елазар, Р. Інґлхарт, Д. Каванах, Л. Пай, Дж. Плейно, В. Розенбаум, Р. Роуз, М. Фарукшин, П. Шаран, Р. – Ж. Шварценберг та ін.) опублікували десятки, якщо не сотні, творів на тему політичної культури. Вочевидь, у межах однієї статті неможливо охопити результати всіх досліджень та критичну літературу, що присвячені даному підходу, ба, навіть таке завдання як докладний аналіз усіх моментів концепції Г. Алмонда та С. Верби в межах однієї публікації не видається реалістичним. Тому метою статті є з'ясування релевантності політико-культурного підходу, викладеного Г. Алмондом і С. Вербою в дослідженні стану політичної культури українського перехідного суспільства та вітчизняного політичного режиму. Відповідно до мети ставимо перед собою наступні завдання: по-перше, виокремити найбільш методологічно необхідні інструменти дослідження політичної культури, запропоновані Г. Алмондом та С. Вербою; по-друге, з'ясувати характер і стан політичної культури вітчизняного перехідного суспільства; по-третє, визначити політико-культурне підґрунтя гібридного політичного режиму.

Культурні (в першу чергу духовні) зв'язки з політикою цікавили видатних мислителів

ще зі Стародавніх часів. Проте справжні теоретичні підвалини політико-культурного підходу та джерела його концептуальних ідей були закладені лише на зламі XIX–XX ст. Максом Вебером. Його теорія соціальної дії в межах «розуміючої соціології», акцентування уваги суспільствознавців на вивченні цінностей [3], які зумовлюють соціальні зміни, дослідження інших соціокультурних детермінант суспільно-політичного життя, нарешті, запропонований М. Вебером методологічний підхід «ідеальних типів» [4, с.359-414], слугували теоретичною основою для Г. Алмонда та С. Верби у розробці своєї концепції політичної культури.

Головна заслуга, втім, у процесі концептуалізації уявлень про політичну культуру, що дала змогу систематизувати опис цього явища та вбудувати його в певну теорію політики, належить, багато в чому, особисто постаті Г. Алмонда. Американський політолог у своїй статті «Порівняльні політичні системи» (1956 р.) здійснив першу спробу структурувати елементи цього складного феномену та наповнити сучасним змістом основні категорії, пов'язані з ним. У даній статті її автор вперше використовує поняття політичної культури, проте він не намагається дати йому вичерпне визначення, а обмежується лише з'ясуванням сутності цього явища: «це... політична система, що ґрунтується на певній схемі орієнтацій на політичну дію» [15, р.396].

В подальші декілька років Г. Алмонд лише поглиблював розкрити ним сутність політичної культури. Так, наприклад, у своїй наступній статті він уточнив, що політичну культуру формують також базові загальнопоширені установки щодо політичної влади, участі в політиці та представництві й організації інтересу [14, pp.271,274]. У спільній із Джеймсом Коулменом праці Г. Алмонд розробляє елементи політичної культури, інкорпорує їх у комунікативну модель політичної системи суспільства, структуруючи їх на функції «входу» та «виходу» [18].

І, нарешті, майже цілковиту завершеність своїх поглядів щодо політичної культури Г. Алмонд здійснив у спільній із Сіднеєм Вербою праці «Громадянська культура: політичні орієнтації та демократії п'яти націй» [16].

Концепція Г. Алмонда та С. Верби хоч і постійно критикувалася, її концептуальні положення намагалися неодноразово переглянути, однак, все ж, вона була визнана в якості ядра політико-культурного підходу, що заклав основні положення, які всіма іншими дослідниками тільки доповнювалися та уточнювалися. Основними положеннями концепції є наступні ідеї:

Г. Алмонд і С. Верба підкреслюють, що використовують концепт «культура» суто в значенні психологічної орієнтації на соціальні об'єкти: «Говорячи про політичну культуру суспільства, ми маємо на увазі політичну систему, як вона інтерналізується в знаннях, відчуттях та оцінках її членів. Люди включені в цю культуру так само, як вони соціалізовані в неополітичні ролі та соціальні системи» [1, с.132].

Змістовно головною групою елементів політичної культури в концепції Г. Алмонда та С. Верби є орієнтації – інтеріоризовані аспекти політичних об'єктів і політичних відносин, що охоплюють собою «когнітивну орієнтацію», «емоційну орієнтацію», «оцінну орієнтацію» [там само, с.133].

На основі критерію зіставлення базових орієнтацій (знання, емоційне ставлення та оцінки) з політичними об'єктами, на які ці орієнтації спрямовані, у праці «Громадянська культура...» виокремлено три ідеальних, «чистих», типи політичної культури: парохіальна, підданська та культура участі [там само, с.135-136].

Г. Алмонд і С. Верба до своєї трьохчленної типології додають суттєве зауваження, яке доволі часто не береться до уваги іншими дослідниками політичних культур. Вони наголошують, що в межах кожного з трьох типів політичної культури відповідний тип орієнтації зовсім не витісняє інші, а нашаровується на них [там само, с.136]. Більше того, різниця між політичними культурами пов'язана зі ступенем і способом поєднання орієнтацій у свідомості самих індивідів тієї чи тієї політичної системи [там само, с.137]. Ще більш суттєвим застереженням американських політологів є те, що їхня класифікація не передбачає гомогенності чи однорідності політичних культур.

В реальному ж політичному житті, як зазначають самі Г. Алмонд і С. Верба, вищевказані типи, взаємодіючи між собою, утворюють змішані форми з домінуванням того чи іншого компоненту. Поряд із виокремленими чистими типами були запропоновані типи змішаних політичних культур: парохіально-підданська (значна частка населення не цікавиться політичним життям, щодо «обізнаної» меншості – то вона не допускає жодних сумнівів у авторитетності держави та залишається пасивною в спробах впливу на політичні рішення), піддансько-учасницька (переважна більшість населення більшою мірою поінформована про політичні інститути та процеси, а також про ті обмеження, правила поведінки, які накладаються на політичну поведінку; разом із тим, одна частина населення орієнтована переважно на пасивне сприйняття того, що відбувається, а інша сприймає існуючу політичну систему не як щось раз і назавжди задане й від них не залежне, а прагне впливати на прийняття політичних рішень та перебіг політичних процесів), парохіально-учасницька (в межах одного суспільства співіснують традиційно-патріархальні групи з їх виключенням із політичного процесу та політично активні групи еліт із високою політичною свідомістю) [1, с.140-142]. Г. Алмонд і С. Верба згадують також про існування парохіально-піддансько-учасницького типу змішаної політичної культури [16, р.23].

Аналізуючи змішані політичні культури, крім культурних розломів «по горизонталі», перераховані нами в попередньому пункті, Г. Алмонд і С. Верба також припускають «вертикальні розколи» деяких змішаних політичних культур на певні субкультури [2, с.207-209]. Це дає змогу краще зрозуміти зміст поняття рольової культури як «центру ініціативи та впливу в політичній системі» [там само, с.209]. Виконувати функції рольової культури можуть різні структури: бюрократія, військові, партійні функціонери, групи інтересів чи особи, пов'язані з засобами комунікації. Даний різновид політичної структури характеризується двома ознаками: по-перше, елітарні прошарки, котрі виконують ці ролі, нерідко рекрутуються з певних субкультур, а по-друге, в процесі підготовки та входження у відповідні ролі у них формуються неоднакові цінності, навички, відданості й когнітивні карти [там само, с.210]. Множина цих обставин є однією з причин політико-культурної гетерогенності.

Г. Алмонд в іншому, більш пізньому своєму дослідженні «Громадянська культура: перегляд концепції», пропонує ще одну типологію політичної культури, де він виокремлює гомогенний, фрагментований, змішаний і тоталітарний її типи [17]. Кожен з них, відповідно, характеризується такими загальними властивостями: а) для гомогенного типу характерна наявність у суспільстві великої кількості різних, але «мирно співіснуючих» і в цілому взаємодоповнюючих цінностей та установок (плюралізм); б) фрагментований тип політичної культури пов'язаний із наявністю в суспільстві різних і конфліктуючих між собою цінностей, ідей та установок, з відсутністю суспільної згоди щодо основних принципів політичного устрою та правил поведінки в політиці; в) змішаний тип поєднує в собі властивості гомогенного та фрагментарного типів (тобто, з деяких питань згода в суспільстві існує, але за іншими зберігається жорстка конфронтація, також може існувати консенсус щодо існуючої соціально-економічної моделі, але при цьому зберігається конфронтація та напруженість у міжетнічних відносинах); г) у тоталітарному типі політичної культури в суспільстві переважають колективістська психологія та цінності, загальна нетерпимість до інакомислення, ігнорування відмінних від «загальнонародних» індивідуальних і групових інтересів, наявний культ необмежено сильної державної влади, перевага у вирішенні конфліктів надається силовим методам, існує постійний пошук внутрішніх і зовнішніх ворогів, на яких, з метою згуртування та мобілізації суспільства, спрямовується загальна ненависть.

Однією з головних категорій концепції політичної культури є поняття громадянської культури, тобто культури, в якій наголошується на раціональній участі в межах політичних структур «входу», котра збігається з «раціонально-активістською» моделлю політичної культури. Вона характеризується високим ступенем «відданості» (allegiant) культурі участі. Ще більш важливим є те, що в громадянській культурі учасницькі політичні орієнтації

змішуються із підданською та парохіальною, а не заміняють їх. Індивіди стають учасниками політичного процесу, але вони не відмовляються від своїх орієнтацій як підданих або парохіалів. При цьому попередні політичні орієнтації не просто зберігаються поряд з учасницькими, підданська та парохіальна орієнтації узгоджуються з установками участі, тим самим відносно збалансовуючи політичну систему від надмірної активності «учасників» [2, с.211-212].

Попри важливість усіх вищезгаданих складових політико-культурної концепції Г. Алмонда та С. Верби (в першу чергу її теоретико-методологічного та теоретико-гносеологічного компонентів), найбільш практично значущим, на наш погляд, є розкриття на теоретичному рівні й емпіричне підтвердження взаємозв'язку між установками та мотиваціями окремих індивідів, які утворюють політичні системи, й характером і функціонуванням цих систем, що послідовно з'ясовується за допомогою тих концептів політичної культури, побіжний огляд яких був представлений вище. Тобто, «сполучною ланкою між мікро- та макрополітикою є політична культура» [там само, с.213]. Ці концепти політичної культури дозволили вченим визначити, схильність до якого типу політичної поведінки є характерною для політичної системи в цілому та різних її підсистем, для особливих орієнтаційних груп (тобто субкультур) або для осіб, які перебувають у ключових для цієї політичної структури точках ініціативи чи прийняття рішень (тобто рольових культур).

У своєму дослідженні української політичної культури ми накладаємо стратегію дослідження Г. Алмонда та С. Верби на емпіричні соціологічні дані, зібрані багатьма вітчизняними науковцями. Нас цікавлять лише декілька показників політико-культурної концепції, відповідно до якої ми будемо оперувати тільки усередненими показниками, що відображають загальну частку серед населення тих або інших політичних орієнтацій.

Починаючи з 1991 року, коли тільки 30% українців активно цікавилася політичним життям (у певній мірі інтерес проявляли 60%) [10, с.20-22], рівень інтересу громадян України до політики рік за роком поступово зростав. Після Помаранчевої революції частка тих, хто активно цікавився політикою, зменшилася до 20%, проте кількість тих, хто нерегулярно цікавився політикою, зросла до 65% [12, с.24]. Різко підвищився інтерес до політики протягом останнього року; за останнім опитуванням частка активно зацікавлених політичними процесами сягнула майже 40%, а менш зацікавлених – близько половини [11].

Соціологічні дослідження рівня політичної компетентності населення України засвідчують широку палітру результатів, а їхні висновки інколи суперечать одне одному. Це пов'язано з конкретністю кожної проблеми політичного процесу, в якому дослідники намагаються визначити ступінь компетентності респондентів. Спектр обізнаності в таких випадках за весь період незалежності коливався в діапазоні від 10% до 55% [6, с.9-10].

Досліджуючи рівень довіри населення до політичних інститутів, соціологи вже традиційно доходять висновків про недовіру до вищих органів державної влади з боку абсолютної більшості населення України: за часи незалежності показник недовіри майже жодного разу не поступався місцем позитивному, довірливому ставленню. Починаючи з 1991 р., за винятком окремих історичних моментів, центральним органам влади довіряли близько 10-15% громадян, [5, с.5]. Піком довіри інститутам влади був початок 2005 р., коли Президентіві виказували довіру близько половини респондентів, Парламенту – третина, Уряду – чверть усіх опитаних [9, с.46]. Згідно з останнім соціологічним опитуванням загальнонаціонального масштабу, проведеному наприкінці минулого року, в Україні відмічено рекордні показники недовіри владним структурам: Президенту довіряють 8%, Прем'єр-міністру – 7%, Кабінету міністрів загалом – 4%, Парламенту – 3%, по 2% опитаних довіряють СБУ та МВС, Прокуратурі та судам – приблизно по 1% [8].

Ще один важливий чинник, без якого розвиток демократичного громадянського суспільства неможливий, – впевненість населення у власній можливості впливати на політичні процеси. В 1991 році лише 7 % опитаних висловили думку, що вони могли б вжити яких-небудь заходів у випадку, якби уряд ухвалив рішення не в інтересах народу [12], в

2005 р. – вже 13%, що ж стосується останнього року, то готовність рішуче діяти в різних формах висловлюють до 50% [11].

Нарешті, проаналізуємо такий чинник, як рівень активності участі громадян у політичному житті. Адже громадянин може цікавитися політикою, бути компетентним у цій сфері, мати впевненість у власних можливостях щось змінити, але водночас залишатися стороннім спостерігачем. І навпаки, у будь-якому суспільстві є люди, що не цікавляться політикою, але вважають своїм обов'язком раз на чотири чи п'ять років здійснити волевиявлення. Поєднання першого та другого варіантів й у високорозвинених демократичних суспільствах часом призводить до того, що вибори виграють сили, які не мали б жодних шансів за умови збереження високого рівня всіх складових політичної культури суспільства. Попри масову участь у протестних акціях, рішучість значної частки населення в революційних подіях, широке залучення громадян у волонтерський рух, добровільну мобілізацію десятків тисяч осіб, протягом останнього року українці традиційно не охоче вступають до лав політичних партій або громадсько-політичних організацій. Протягом усього періоду незалежності частка таких громадян жодного разу не перевищувала 5%. [12, с.13]. Водночас, незважаючи на пасивне ставлення до участі в партіях і громадських об'єднаннях, наші громадяни досить активно беруть участь у голосуванні під час виборів (в середньому 60–70%). Контраст між низькою залученістю населення України до політичних і громадських об'єднань та його активною участю в голосуваннях під час виборів може свідчити про наявність у наших громадян бажання брати участь у прийнятті політичних рішень у країні, проте недовіру до політичних партій як до інструменту впливу на такі рішення; слабку віру в можливість власного впливу на партійні рішення навіть за умови членства в партіях; недостатню обізнаність щодо методів впливу громадян на політичні процеси в демократичних суспільствах [13].

Отже, українська політична культура належить водночас і до змішаного, і до фрагментарного типів. З одного боку, вона характеризується домінуванням піддансько-учасницьких політичних орієнтацій: перші, головним чином, успадковані від попередньої тоталітарної політичної культури (рисни якої наводилися вище), другі є свідченням паростків громадянського суспільства та його громадянської культури й активності, а саме: високий рівень бажання населення брати участь у прийнятті політичних рішень поєднується з небажанням брати участь у діяльності політичних партій і рухів, недовірою до політичних інститутів; задеклароване зростання інтересу до політики поєднується з достатньо низьким рівнем політичної поінформованості та компетентності. З іншого боку, вітчизняна політична культура стабілізувалася в стані субкультурної фрагментації та структурної нестабільності, що зумовлює такий важливий аспект гібридності політичного режиму, як дефектність формальних інститутів демократії [7]. Ускладнюють ситуацію невисокий рівень політичної освіченості та політичного досвіду наших громадян у політичній сфері, а також низький рівень довіри до політичних інститутів. Та попри це, є й позитивні тенденції розвитку функціональної складової вітчизняної політичної системи (політичного режиму), яку, багато в чому, зумовлюють зрушення політико-культурних детермінант, зокрема пришивдшений протягом останнього року темп демократичних перетворень, а також підвищення рівня залученості населення до реальних процесів прийняття політичних рішень. В підсумку, у нещодавно опублікованому звіті «Freedom House» за 2015 рік, на фоні глобально найгіршого за останні чверть століття рівня свободи у світі, Україна посідає четверте місце («частково вільна») серед найбільш прогресивних у плані політичних свобод країн, «впевнено повертаючись на шлях свободи після Революції Гідності» та «відзначаючи позитивну динаміку показників практично за всіма пунктами» [19]. У цитованому документі перед Україною стоять лише Угорщина й Туніс («вільні») та Мексика («частково вільна»). Про останню Г. Алмонд і С. Верба 52 роки тому зазначали: «...багато мексиканців вбачають у своїй революції знаряддя остаточної демократизації та економічної й соціальної модернізації» [2, с.219-220].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура. Подход к изучению политической культуры (I) / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Л. А. Галкиной // Полития — 2010. — №2 (57). — С. 122-144.
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура. Подход к изучению политической культуры (II) / Г. Алмонд, С. Верба ; пер. с англ. Л. А. Галкиной // Полития — 2010. — №3-4 (58-59). — С. 207-221.
3. Вебер М. Критические исследования в области логики наук о культуре / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения : Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; Предисл. П. П. Гайденко — М. : Прогресс, 1990. — С. 416-494.
4. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения : Пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова ; Предисл. П. П. Гайденко — М. : Прогресс, 1990. — С. 345-415.
5. Думки і погляди населення України: березень 2005 [Оцінка діяльності Уряду України] / голов. ред. Ю. Коваленко. — К. : Вид. Ю. С. Коваленко // Економіст: ukrainian journal. — 2005. — № 4 — С.12-14
6. Матеріали до прес-конференції «Громадська думка населення України – червень 2006 року» — К.: Фонд «Демократичні ініціативи». — 16 червня 2006 р. — 14 с.
7. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. 2002. № 2. С. 20-31.
8. Наиболее украинцы доверяют волонтерам и добровольцам, наименее — судам и ГПУ [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://zn.ua/UKRAINE/naibolee-ukraincy-doverayut-volonteram-i-dobrovolcam-naimenее-sudam-i-gpu-162830_.html. — Назва з екрану.
9. Панина Н. Украинское общество 1994–2005: год перелома: социологический мониторинг / Н. Панина. — К. : Ин-т социологии НАНУ, 2005. — 149 с.
10. Политическая культура населения Украины. Результаты социологического исследования / Е. Головаха, Н. Панина, Ю. Пахомов, Н. И. Чурилов и др. — К. : Наукова думка, 1993. — 136 с.
11. Ставлення громадян України до актуальних проблем внутрішньої і зовнішньої політики держави. Результати соціологічного дослідження — Центру Разумкова. — Київ, 2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступа: http://www.ucerps.org/upload/1404225088_file.pdf. — Назва з екрану.
12. Українське суспільство 1994–2004: соціологічний моніторинг / За ред. Н. Паніної ; Ін-т соц. НАН України — К.: Заповіт, 2004. — 64 с.
13. Хилько М. Політична культура населення України: аналіз розвитку громадянських якостей / М. Хилько // Політичний менеджмент. — 2007. - №1. — С. 115-126.
14. Almond G. A. A Comparative Study of Interest Groups and the Political Process / G. Almond // American Political Science Review. 1958. — Vol. 58. №1. pp.270-282.
15. Almond G. Comparative Political System / G. Almond // Journal of Politics. — Aug. 1956. — Vol. 18. № 3. — pp. 391-409.
16. Almond G. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations / G. A. Almond., S. Verba. — Princeton : Princeton Univ. Press, 1963. — 564 p.
17. Almond G. A. The Civic Culture Revisited : An Analytical Study / G. A. Almond, S. Verba. — Boston : Little, Brown and Company, 1980. — 274 p.
18. Coleman J. S. Politics of the Developing Areas / James S. Coleman, Gabriel A. Almond. — Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1960. — XII+591 p.
19. Freedom in the World 2015 — Discarding Democracy: A Return to the Iron Fist / by Arch Puddington // Freedom House [Електронний ресурс]. — Режим доступа: https://freedomhouse.org/sites/default/files/01152015_FIW_2015_final.pdf. — Назва з екрану.